

В.К.Козюба *

ЦЕРКВА БОГОРОДИЦІ ДЕСЯТИННА В КИЄВІ (короткий історичний нарис)

На основі історичних джерел та з урахуванням результатів археологічних досліджень останніх років подається короткий нарис історії першого мурованого храму Русі – церкви Богородиці Десятинної в Києві.

Ключові слова: церква Богородиці Десятинна, князь Володимир, церква Різдва Богородиці, церква Св. Миколи Десятинного.

Церква Богородиці Десятинна – перший кам'яний християнський храм Русі, який розташовувався у самому центрі давнього Києва. На цьому місці він проіснував понад 900 років, і його історія повною мірою віддзеркалила величні та складні, а іноді трагічні етапи життя міста, формування й розвитку українського народу. В окремі періоди храм називався по-різному – церква Богородиці, Св. Миколи Десятинного, Різдва Богородиці, що також свідчить про його звивисту історичну долю.

У дохристиянський час у районі, де пізніше було збудовано Десятинну церкву, розташовувався великий курганний могильник. Під час розкопок тут виявлено понад 60 поховань X ст. За легендою, записаною в «Повісті временних літ» під 983 р., на місці майбутнього храму стояв двір варяга-християнина та його сина. Більш пізня церковна традиція називає їхні імена – Федір та Іоанн. Після успішного походу князя Володимира було вирішено принести людські жертви язичницьким богам і жереб пав на Іоанна, але батько відмовився віддати свого сина. Розгнівані кияни вбили їх обох. Уважають, що слова митрополита Іларіона в його «Слові про закон і благодать» (середина XI ст.) про церкву Богородиці, збудовану на «правовѣрнѣи основѣ», натякають саме на цю мученицьку смерть християн від язичників. Храм було закладено князем Володимиром у 989 (991) р.: «По сем же Володимиру, живущо в законѣ крестыанстѣм, и помысли создати каменую церковь святыя Богородица, и пославѣ приведе мастера отъ Грькѣ, заченшо здати»¹.

Будівництвом і розписом займалися візантійські майстри. Літописне повідомлення підтверджується археологічними знахідками – уламками давньої цегли (плінфи), на яких збереглися клейма з грецькими літерами. Значний масштаб робіт поставив перед греками складне завдання. Установлено, що під час зведення храму до його проекту вносили зміни, так що довелося навіть розбирати деякі ділянки вже готових стін. У 996 р. спорудження церкви Богородиці завершилося (див. ілюстр.1):

* Козюба Віталій Костянтинович – молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України, відділ археології Києва
E-mail: vkozuba@mail.ru

¹ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.П: Ипатьевская летопись. – Москва, 2001. – Стб.106.

«Володимиръ же видивъ церковь свѣршену, и вшедъ в ню помолися Богу, глаголя: Господи Боже! Призри с небеси и вижь, посьти виноград своего, и свѣрши, яже насади десница твоя, люди сия новые, имже обратилъ еси сердца в разумъ, познати тебе истиннаго Бога; и призри на церковь сию, юже создахъ недостойныи рабъ твои, во имя рожьшая ти матери и Приснодѣвныя Марья Богородица; и аще помолиться кто въ церкви сеи, то оуслыши молитву его, и отпусти вся грѣхы его, молитвы ради пречистыя Богородица»².

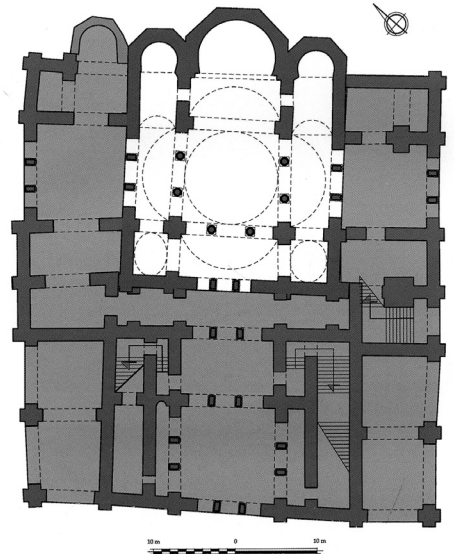

Ілюстр. 1
Освячення церкви Богородиці, 996 р.
Мініатюра Радзивіллівського літопису XV ст.

нянина, який прислужився князеві ще під час облоги Корсуня. «Настас Десятинный» протримався на своїй посаді до 1018 р. і, ставши розпорядником награваного майна польського короля Болеслава Хороброго (той брав участь у громадянській війні між синами Володимира на боці Святополка), покинув Київ разом із польським військом.

Церква Богородиці Десятинна до середини XIII ст. залишалася найбільшим після київської Софії храмом Русі – її розміри становили 41х34 м. Тринєфну чотиристовпну центральну частину з трьох боків оточували кілька десятків приміщень (так званих галерей) різного призначення. Їх було збудовано також за часів Володимира, наприкінці X ст., про що свідчать уламки плінфи з рельєфним тризубом – знаком хрестителя Русі. Оскільки собор не

Храм був соборним. Служили в ньому візантійські священники, яких Володимир привіз із Корсуня (Херсонеса). Київський князь дав на утримання церкви десятую частину своїх доходів, від чого вона й отримала другу назву – Десятинна («се даю церкви сеи святеи Богородице от имения своего и от моих град десятую часть [...] и вдасть десятину»)³. Наглядачем над церковними прибутками Володимир поставив Анастаса Корсуня.

Ілюстр. 2
Гіпотетична реконструкція просторового рішення Десятинної церкви 989–996 рр. Автор – П.Л.Зиков, 2012 р.

² Там же. – Стб.108–109.

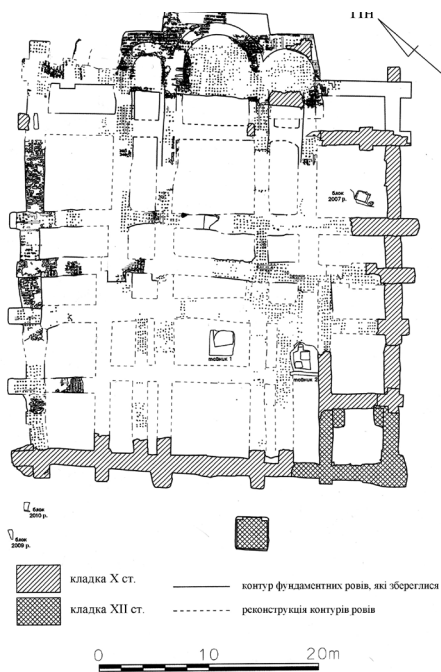
³ Там же. – Стб.109.

мав прямих аналогів ані у візантійській архітектурі, ані в руському кам'яному зодчестві наступних століть, питання реконструкції його зовнішнього вигляду досі залишається дискусійним (див. ілюстр.2).

Десятинна церква відзначалася своїм оздобленням. Стіни прикрашали мозаїка та фресковий розпис, підлогу було інкрустовано кам'яною мозаїкою, багатокольоровими полив'яними плитками різного розміру й форми, також її вкривали червоно-фіолетові пірофілітові (шиферні) плити. Вівтар мав мармурові різьблені плити. В інтер'єрі привертала увагу мармурові колони, різьблені капітелі, плити⁴. Через багате убранство та велику кількість мармуру сучасники називали церкву Богородиці «мраморяной». Дах споруди вкривала керамічна черепиця, і це було єдиним випадком у давньоруській архітектурі.

Ілюстр.3
Вигляд фундаментів Десятинної церкви під час розкопок.
Фото 2007 р.

Ілюстр.4
План залишків Десятинної церкви Х–ХІІІ ст.,
складений за результатами розкопок
2005–2011 рр.

Під 1039 р. літопис повідомляє про повторне освячення собору: «Священа бысть церкви святія Богородица, юже созда Володимерь, отець Ярославль, митрополитомъ Феопеньтомъ»⁵. Цю подію дослідники пов'язували з добудовами до храму галерей, але розкопки 2005–2011 рр. підтвердили їх зведення одночасно з ядром церкви (див. ілюстр.3). Натомість було знайдено кілька великих блоків стін, споруджених в ХІ ст., так що нове освячення собору за часів Ярослава Мудрого можна пов'язувати з ремонтом чи добудовою другого ярусу галерей у 1030-х рр. Останні дослідження вказали на масштабну реставрацію Десятинної церкви й у першій третині ХІІ ст., коли в південно-західному куті старі стіни та, частково, фундаменти кінця Х ст. було замінено новими, а перед центральним, західним входом, праворуч від нього, звели масивний (2,9х2,8 м) пілон, який слугував підпоркою-аркбутаном західного фасаду споруди (див. ілюстр.4)⁶.

⁴ Архипова Е. Резной камень в архитектуре Древнего Киева. – К., 2005. – С.23–43; Васильев Б.Г. Орнаментальные мотивы фресок Десятинной церкви в Киеве // Труды Государственного Эрмитажа (далі – ТГЭ). – Т.65: Первые каменные храмы Древней Руси. – Санкт-Петербург, 2012. – С.74–85.

⁵ ПСРЛ. – Т.ІІ. – Стб.141.

⁶ Иоаннисян О.М., Ёлишин Д.Д., Зыков П.Л., Ивакин Г.Ю., Козюба В.К., Комар А.В., Лукомский Ю.В. Десятинная церковь в Киеве (предварительные итоги исследований 2005–2007 гг.) //

У Десятинній церкві було поховано її фундатора – князя Володимира (помер 1015 р.) та його дружину, візантійську принцесу Анну (померла 1011 р.): «Поставиша и въ святѣи Богородици церкви, юже бѣ самъ создалъ [...] и вложиша и въ гробѣ мраморяни, спрятавшѣ тѣло его с плачемъ великимъ, блаженанаго князя»⁷. Згідно з хронікою Титмара Мерзебургського (1018 р.), саркофаги сановного подружжя стояли «на виду посеред храму»⁸.

У 1044 р. за ініціативи Ярослава Мудрого в Десятинній церкві було врочиство перепоховано його дядьків – князів-язичників Ярополка та Олега Святославичів. Для цього довелося здійснити обряд хрещення кісток померлих – винятковий випадок у східнохристиянській практиці. Також тут знайшли вічний спочинок великий князь київський Ізяслав Ярославич («оуложиша и в раку камяну и моромряну»; помер 1078 р.) та його син Ростислав (помер 1093 р.). Є свідчення писемних джерел, що Володимир перепоховав у церкві княгиню Ольгу – у кам'яному або дерев'яному саркофазі. За словами Іакова Мніха

«въ гробѣ, идѣ же лежитъ блаженое и честное тѣло блаженныя княгинѣ Олги, гробѣ камень малъ въ церкви святыя Богородица [...] и на верху гроба оконце сътворено и туда видити тѣло блаженныя княгинѣ Олгѣ лежаще цѣло, да иже кто вѣроу приидеть, отворится оконце и видить честное тѣло ея лежаще цѣло, и дивися чюду таковому, толико лѣтъ въ гробѣ лежашу тѣлу не раздрушимомуся»⁹.

У «Проложному житії княгині Ольги» зазначається, що Володимир «въземъ от земли тѣло бабы своея нетлѣнно, вѣложъ въ раку дрѣвяноюу и постави въ церкви святыя Богородица, юже самъ създа»¹⁰.

Отже, із семи згаданих у джерелах поховань принаймні чотири було здійснено в мармурових саркофагах. Різьблені уламки кількох із них удалося виявити під час археологічних досліджень церкви в різні роки, як і півдесятка саркофагів, виготовлених із пірофілітового сланцю (шиферу) – м'якого каменю червоно-фіолетового кольору, який на території Східної Європи зустрічається тільки в районі Овруча, на півночі Житомирщини. Серед них вирізняються два цілих саркофаги – простий, не орнаментований, знайдений у південній галереї храму, який пов'язували з похованням князя Володимира, і різьблений, виявлений ззовні храму, біля його північної стіни. Останній прикрашено символами та орнаментом на ранньохристиянські мотиви: хрести, кипариси в арках, прості хрести із трапецієподібним розширенням променів, кола, з'єднані вузлами плетеного орнаменту¹¹. Обидва згаданих саркофаги зараз експонуються в Національному заповіднику «Софія Київська».

ТГЭ. – Т.49: Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света. – Санкт-Петербург, 2009. – С.330–366; Івакін Г.Ю., Іоаннісан О.М., Йолишин Д.Д. Архітектурно-археологічні дослідження церкви Богородиці Десятинної в Києві у 2008–2011 рр. // Слов'яни і Русь: археологія та історія. – К., 2013. – С.77–84.

⁷ ПСРЛ. – Т.П. – Стб.115.

⁸ Титмар Мерзебургский. Хроника. – Москва, 2009. – С.163.

⁹ «Память и похвала» Иакова Мниха // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн.2. – К., 1888. – С.20–21.

¹⁰ Проложное житие кн. Ольги // Там же. – С.68.

¹¹ Архипова Е. Резной камень в архитектуре Древнего Киева. – С.43–51.

Цілком вірогідно, поховань у Десятинній церкві було більше, адже в її південно-західному куті існував аркосолій – спеціальна ніша під аркою у стіні для встановлення рак, а кількість знайдених у храмі саркофагів (цілих або в уламках) перевищує згадане у джерелах число похованих тут представників знаті.

У соборі зберігалися християнські святині. Під 1007 р. літопис згадує про принесення святих. Можливо, це були мощі Папи Римського Климента та його учня Фіва, вивезені Володимиром із Корсуня. Титмар Мерзебурзький називає в Києві церкву Св. Климента¹² – це повідомлення пояснюють існуванням приділу цього святого в Десятинному храмі. Про мощі св. Климента згадано в кількох літературних творах XI–XIII ст. Так, коли в 1147 р. на київському соборі вищих ієрархів виникло питання про законність поставлення митрополитом місцевого єпископа Кліма Смолятича без дозволу Константинополя, чернігівський єпископ Онуфрій звернув увагу на те, що Київ має мощі (голову) римського святого мученика, і благословення ними може замінити дозвіл патріарха:

«Онофрии же Черниговский рече: азъ свѣде – достоить ны поставити, а глава оу насъ есть святаго Климента, яко же ставятъ Грѣци роукою святаго Ивана. И тако сгадавше, епископи главою святаго Климента поставиша митрополитомъ»¹³.

У ризниці церкви зберігалися ікони, хрести, книги, церковне начиння, частину якого Володимир привіз із Корсуня, а також парадний одяг («порты») самого князя-хрестителя. Під час міжусобних воєн реліквії собору, а також Св. Софії та київських монастирів не раз ставали об'єктом грабунку, про що двічі, під 1171 і 1203 рр., згадує літопис:

«И Десятинную святую Богородицю разграбиша, и монастыри всѣ, и иконы одраша, и иныѣ поимаша, и кресты честныя, и ссуды священныя, и книги, и порты блаженныхъ первыхъ князѣи, еже бяху повѣшали в церквахъ святыхъ на память себе»¹⁴.

Для зберігання коштовних реліквій усередині церкви було влаштовано так званий «тайник» – окреме підземне приміщення-схованку. Він мав форму прямокутного колодязя розмірами 1,6х1,3 м, дно якого розташовувалося на глибині майже 5 м від рівня підлоги храму¹⁵. Земляні стінки схованки були помаранчевого кольору від впливу вогню.

Десятинна церква володіла землями. У літописі під 1172 р. згадується місто «Полоне» – центр невеликої волості на південному заході Київської землі (нині – райцентр Хмельницької обл. Полонне), що належала цьому храму. При нападі половці «и ѿхаша за Киевѣ воевать и приѿхаша к Полоному, къ святѣи Богородицѣ к граду к Десятинному»¹⁶.

У грудні 1240 р. Десятинна церква стала останнім оплотом киян при обороні міста від військ хана Батия. Коли монголо-татарам удалося захопити частину

¹² Титмар Мерзебургский. Хроника. – С.163.

¹³ ПСРЛ. – Т.П. – Стб.341.

¹⁴ Там же. – Т.І: Лаврентьевская летопись. – Москва, 2001. – Стб.418.

¹⁵ Каргер М.К. Древний Киев. – Т.І. – Москва; Ленинград, 1958. – С.498–503.

¹⁶ ПСРЛ. – Т.П. – Стб.556.

укріпленнь біля Лядських воріт (сучасний майдан Незалежності), оборонці відступили до храму Богородиці й за ніч звели навколо нього барикади:

«гражанѣ же создаша пакы другии град около святое Богородицѣ. Наоутрѣ же придоша на нѣ, и бысть брань межи ими велика; людем же, оузбѣгшимъ на церковь и на комарь церковныя, и с товары своими, от тягости повалишася с ними стѣны церковныя, и приять бысть град сице воими»¹⁷.

У XX ст. один із дослідників Десятинної церкви – М.К.Каргер – висловив думку, що споруда завалилася не від великої кількості людей зі своїм майном («товары»), які скупчилися на верхньому ярусі та на даху, а від ударів монгольських стінобитних машин-пороків¹⁸. Літописна оповідь про облогу Києва містить багато деталей, які говорять про те, що в основу переказу покладено слова свідка подій, не вірити яким немає підстав. Зрозуміло, що для захоплення Десятинної церкви, якби вона не завалилася, нападникам зручніше було б вибити дерев'яні двері храму, а не його кам'яно-цегляні стіни, які мали товщину 1–1,2 м.

Ілюстр.5
Край братської могили загиблих у 1240 р.
біля Десятинної церкви. Фото 2007 р.

Навколо собору в різні роки було знайдено чотири братських могили, в яких поховано сотні загиблих киян – чоловіків, жінок, дітей (див. ілюстр.5). Деякі кістяки мали сліди травм або були обпалені. Довжина однієї з поховальних ям на сучасній вул. Десятинній становила 14 м, а шар кісток у ній перевищував 0,5 м. В іншій могилі, на схід від церкви, під похованими було виявлено великий залізний процесійний хрест, покритий з обох боків посрібленими бронзовими плас-

тинами¹⁹. Його дорогоцінну інкрустацію – коштовне каміння, емальовані медальйони із зображеннями святих – вірогідно, обідрали загарбники.

Свідчення трагічних подій грудня 1240 р. – згаданий вище «тайник», на дні якого знайдено рештки двох людей, літньої й молодії, котрі за допомогою двох лопат, відер та мотузки намагалися врятуватися з оточеної монголо-татарами церкви, прокопуючи боковий хід. Вони мали при собі золоті та срібні прикраси. Ці люди, а також ще одна особа, яка прагнула сховатись у ніші у верхній частині колодязя, загинули при руйнуванні церкви. Під час розкопок у «тайнику» було знайдено рештки ще трьох людей, котрі, вірогідно,

¹⁷ Там же. – Стб.785.

¹⁸ Каргер М.К. Древний Киев. – Т.П. – Москва; Ленинград, 1961. – С.12.

¹⁹ Білоусова В. Культурні речі з колекції «Десятинна церква» НМІУ // Церква Богородиці Десятинна в Києві: До 1000-ліття освячення. – К., 1996. – С.75, 147.

упали в нього під час обвалу храму. Серед знахідок на цьому незвичному об'єкті – залізні меч, шолом та дві сокири, які свідчать про останній бій біля Десятинної церкви, різноманітні побутові предмети, глиняний та дерев'яний посуд, шістнадцять кам'яних формочок для лиття прикрас, що, вочевидь, належали київському майстрові-ювелірові, котрий намагався сховатись у храмі Богородиці²⁰.

Під час земляних робіт або розкопок ХІХ–ХХ ст. біля Десятинної церкви було виявлено два десятки скарбів, пов'язаних з обороною Києва 1240 р. Серед них вирізняється знайдений власником церковної садиби О.С.Анненковим у 1842 р. Знахідка, за словами свідків, ледь умістилася у два мішки. У складі скарбу був золотий посуд, сотні золотих та срібних прикрас (колти зіркоподібні та з перегородчастими емаллями, сережки, медальйони, ланцюжки), срібні монетні гривни. Переважна частина цих речей безповоротно втрачена для науки (розпорошена, продана на переплавку). У різних музеях світу зберігається всього лише близько десяти предметів зі «скарбу Анненкова»²¹.

Поодинокі та, зважаючи на руїнацію церкви в 1240 р., несподівані повідомлення про її архітектуру знаходимо у цінному джерелі – «Списку руських міст далеких та близьких». Цей документ, як вважають, було створено наприкінці ХІV ст. в канцелярії митрополита Кіпріана. У розділі, присвяченому містам Київської землі («А се Киевськыи гроди») зазначено, що храм колись мав 25 бань: «Киевъ деревянь на Днепрѣ, а церкви: святаа Богородиця десятинная камена, была о полутретьятцати версѣх»²². Зважаючи на те, що згадки у «Списку...» щодо кількості куполів інших церков відповідають дійсності (у новгородській Софії – 6, полоцькій Софії – 7, київській Софії – 13 (в останньому випадку укладач помилився на 1 купол, що й не дивно, оскільки важко знайти ракурс, з якого було б одночасно видно їх усі)), викликає особливий інтерес походження інформації саме про 25 куполів Десятинної. Оскільки на той час церква перебувала в руїнах (згадується в минулому часі), порахувати кількість її бань у натурі не було жодної можливості. Сучасні знання про візантійську архітектуру Х–ХІ ст., установлені розміри храму Богородиці не дають підстав для припущення про існування саме такої кількості куполів. Можливою підказкою для з'ясування походження звістки щодо «полутретьятцати версѣх» Десятинної церкви є її план, уточнений завдяки останнім археологічним дослідженням 2005–2011 рр. Навколо композиційного ядра споруди, що дійсно могло мати 5 верхів, розташовувалися приміщення (компартаменти), кількість яких дорівнювала 20 (див. ілюстр.2)²³. Вірогідно, у кінці ХІV ст. (час укладання «Списку...») за збереженими нижніми частинами стін храму, його внутрішніми перегородками й лопатками, можна було підрахувати кількість внутрішніх об'ємів, і це число було прийняте за кількість куполів давньої споруди.

²⁰ Каргер М.К. Древний Киев. – Т.І. – С.500–502.

²¹ Строчкова Л. Ювелірні вироби з колекції «Десятинна церква» у НМІУ та МІКУ // Церква Богородиці Десятинна в Києві... – С.79, 157, 158; Еванс Х. Ювелірні вироби зі скарбів Десятинної церкви: Колекція Метрополітен-Музею (Нью-Йорк) // Там само. – С.160–161.

²² ПСРЛ. – Т.ІІІ: Новгородская I летопись. – Москва, 2000. – С.475.

²³ Зыков П.Л. Материалы к реконструкции Десятинной церкви в Киеве на основании археологических исследований // ТГЭ. – Т.65. – С.136–161.

Перше свідчення про церкву Св. Миколи Десятинного належить до 1605 р., коли згадувався її священик Пилип. Цей храм був дерев'яним і, судячи із зображення на плані Києва 1638 р. Атанасія Кальнофойського, приземкуватим, зі скатною формою покрівлі. Стояв він на місці давньої церкви, поряд із залишками її південно-західного кута²⁴.

Існує три версії походження нової назви храму. Найбільш поширена думка, що тут зберігалась ікона св. Миколая. За іншою, приміщення в південно-західному куті старої володимирової церкви, яке частково вціліло після руйнації собору у XIII ст., було приділом св. Миколая. Також висловлювалося припущення, що церкву Св. Миколи Десятинного було споруджено в пам'ять про загиблих киян, адже взяття ворогом Києва сталося 6 грудня 1240 р., у день св. Миколая²⁵.

За доступними на сьогодні джерелами, церква Св. Миколи Десятинного постала на рубежі XVI–XVII ст. Як і значна частина київських храмів, у першій третині XVII ст. вона підпорядковувалася місцевому греко-католицькому митрополитові. У 1633 р., після вступу на престол польського короля Владислава IV, у Речі Посполитій було проголошено нову політику релігійної терпимості. У рамках цього процесу в Києві відбувався перехід (іноді силовий) церков та монастирів під зверхність новообраного митрополита Петра (Могили), котрий узяв курс на відродження давніх київських святинь, будівництво яких у той час пов'язували з Володимиром Святим. Серед них церкви – Василівська (Трьохсвятительська) та Спаса на Берестові. У 1635 р. ієрарх наказав (як згадано в «Патериконі» Сильвестра Косова) «Десятинну церкву Пресвятої Діви викопати з мороку підземного й відкрити денному світлу». Тоді ж було вирішено використати мурований залишок південно-західного кута давньої споруди для створення нової. Зберігся документ із прізвищами 8 київських міщан, які надали певні суми (від 3 до 25 злотих) на зведення храму²⁶. Наступного року дерев'яну церкву Св. Миколи Десятинного розібрали й, вірогідно, використали для будівництва нової. Спорудити та облаштувати новий храм за життя митрополита Петра не вдалося. У заповіті 1646 р. він розпорядився взяти зі своїх коштів «тисячу злотих» для його «остаточного відновлення»²⁷. У середині XVII ст. нова церква мала три куполи, як видно з панорами Києва 1651 р. голландського художника Абрагама ван Вестерфельда. На південному фасаді могилянської церкви у два ряди було розміщено кам'яні блоки з 11 грецькими літерами, котрі, припускають, знайшли при розчищенні фундаментів Десятинної церкви в 1635 р. і які прикрашали фасад храму в період Русі. Ще 2 літери було виявлено під час розкопок XIX ст.²⁸

²⁴ Ёлшин Д., Ивакин Г. Церковь Рождества Богородицы Десятинная митрополита Петра Могилы (история, археология, изобразительные источники) // *Ruthenica* – Т. IX. – К., 2010. – С. 95.

²⁵ Описание Десятинной церкви в Киеве. – К., 1872. – С. 9; Муравьев А. Н. Путешествие по святым местам русским. – Ч. 1. – Санкт-Петербург, 1888. – С. 560; Л[ебединцев] П. Почему Десятинная в Киеве церковь известна в народе под именем Десятинного Николая // *Киевская старина*. – 1883. – № 8. – С. 755–757.

²⁶ Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття: Міська влада і самоврядування. – К., 2008. – С. 198.

²⁷ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – Отд. III. – К., 1874. – С. 72.

²⁸ Архипова Е. Резной камень в архитектуре Древнего Киева. – С. 24–28.

Навколо собору існував великий міський цвинтар XVII–XVIII ст. Перша задокументована згадка про нього відноситься до 1647 р., коли «біля церкви Десятинної мурованої» було поховано малого сина відомого хроніста, київського православного шляхтича польського походження Йоакима Єрлича²⁹. Про давній цвинтар тут свідчать і гравюри XIX ст., на яких зображено храм в оточенні хрестів і могильних плит. Вірогідно, перші поховання на цьому місці з'явилися ще на рубежі XVI–XVII ст., коли почала функціонувати церква Св. Миколи Десятинного. Під час археологічних досліджень XX–XXI ст. було виявлено понад півтисячі могил пізньосередньовічного часу³⁰.

Одне з поховань пов'язувалося з Володимиром Святим. Першу згадку про знахідку «святої реліквії» («*swiete reliquiaew*») бачимо в передмові до книги Атанасія Кальнофойського «Тератургима» (1638 р.). Розлогий виклад обставин і деталей виявлення мощів князя Володимира з'явився у XVIII ст. і наведений у творі митрополита Самуїла (Миславського), що побачив світ 1795 р. Згідно з ним, після суботньої молитви у церкві Св. Миколи Десятинного Петро (Могила) при огляді навколишньої території помітив недалеко від храму яму. Ієрарх наказав її розкопати, у результаті чого було знайдено два мармурових саркофаги («гробь»), в яких, судячи з покладених туди табличок із написами, покоїлися кістки Володимира Святого та його дружини Анни. Голову з володимирового поховання спочатку поклали у храмі Преображення Господнього (Спаса на Берестові), а потім – в Успенській церкві Києво-Печерського монастиря³¹. Нижню щелепу князя в 1638 р. митрополит Петро підніс у дар московському цареві Михайлові Федоровичу, вона зберігалась в Успенському соборі Кремля. Натомість зап'ястя опинилося в київській Софії. Усі ці мощі не збереглися.

Свого часу ще митрополит Євгеній (Болховітинов) висловив сумніви з приводу належності знайдених Петром (Могилою) кісток князеві Володимиру³². Існує кілька суттєвих обставин, які заперечують подібне ототожнення. Так, саркофаги хрестителя Русі та його дружини стояли посеред церкви, натомість поховання, знайдене в 1630-х рр., було у землі, нижче рівня підлоги храму; князя схоронили в мармуровому саркофазі, а у XVII ст. було виявлено пірофілітовий, що підтвердили розкопки XIX ст.; покладення до могил свинцевих табличок із написами практикувалося в Києві саме у часи митрополита Петра, а не за руського періоду. До того ж «святим» (як ідеться в написі, нібито знайденому в похованні) Володимира почали називати лише з середини XIII ст., після його канонізації – на цей час Десятинна церква вже стояла в руїнах, а всі її реліквії (мощі, князівські поховання посеред храму) було втрачено.

У 1654 р. Київ перейшов під зверхність Московії. Десятинна церква опинилася в межах дерев'яного острогу – «малого города», збудованого

²⁹ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – Отд. I. – К., 1874. – С. 40.

³⁰ Козюба В. Дослідження садиби Десятинної церкви у Києві в 1908–1914 рр. // *Ruthenica* – Т. IV. – К., 2005. – С. 203–208.

³¹ Миславский С. Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры. – К., 1795. – С. 80–81, прим.

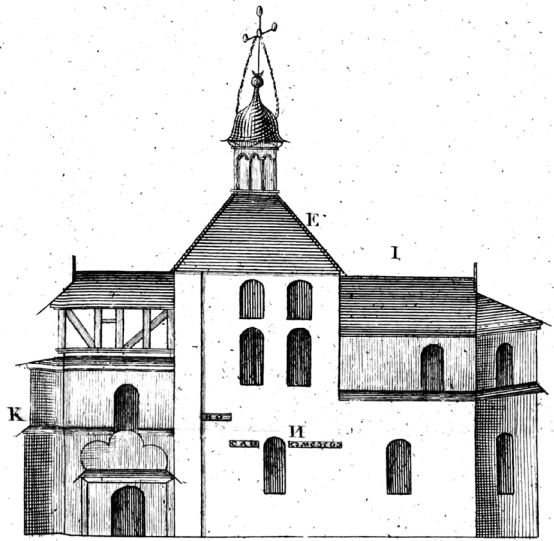
³² [Болховитинов Е.]. Замечания на книгу: Краткое историческое описание Десятинной церкви в Киеве // *Московский телеграф*. – 1830. – № 6. – С. 345–349.

московськими стрільцями. Після влаштування нового престолу відновлену церкву Різдва Богородиці Десятинну було повторно освячено. Ще до 1682 р. із західного боку до неї прибудували «трапезу дерев'яну», а до 1700 р. над східною частиною з'явився другий ярус із приділом апостолів Петра й Павла. У 1758 р. у храмі зробили ремонт коштом черниці київського Фролівського монастиря Нектарії (княгині Н.Б.Долгорукової). Тоді було замуровано тріщину у вівтарній стіні та проведено фасадні роботи³³.

Збереглося одне із зображень фасадів діючої церкви Різдва до її демонтажу в 1828 р., яке дає загальне уявлення про вигляд храму у другій половині XVII–XVIII ст. (див. ілюстр.6). Споруда складалася з трьох частин. Східну завершувала гранчаста апсида. Перший ярус, збудований за часів П.Могили, був цегляним, другий – дерев'яним. Центральна частина церкви представляла собою прямокутну цегляну вежу з чотирискатним дахом, яка закінчувалася невеликою банею та главою з хрестом. Основу цього об'єму становили стіни Десятинної церкви, збудовані під час ремонту XII ст. Західна частина храму була триярусною, дерев'яною. До неї з південного боку примикав невеликий тамбур-вхід³⁴. Довжина споруди становила близько 20 м, її мурованої частини – 14 м, ширина – 7 м. Широко відома літографія руїн Десятинної церкви, виконана Еразмом Фабіанським у 1857 р.³⁵, та її переробка на малюнок І.С.Панова, представленою на гравюрі Адольфа Франсуа Паннемакера (1880 р.)³⁶, де, як вважають сучасні дослідники, зображено чимало недостовірних деталей.

У 1824 р. за ініціатики київського митрополита Євгенія (Болховітінова) К.А.Лохвицький провів археологічні роботи на фундаментах Десятинної церкви. Додаткове обстеження залишків храму, здійснене петербурзьким архітектором М.Є.Єфимовим у 1826 р., дало уявлення про його план кінця X ст. Власник церковної садиби О.С.Анненков вирішив власним коштом звести нову споруду, у результаті чого було зруйновано стару, могилянських часів, основу якої становили стіни ще часів ремонту церкви Богородиці XII ст.

Новий храм за проектом архітектора В.П.Стасова побудували впродовж 1828–1842 рр. Він являв собою великий кубічний об'єм із масивним

Ілюстр.6
Південний фасад Десятинної церкви другої половини XVII – початку XIX ст. Малюнок 1824 р.

³³ Ёлишин Д., Ивакин Г. Церковь Рождества Богородицы Десятинная... – С.76.

³⁴ Там же. – С.78 (рис.2), 98 (рис.12).

³⁵ Галерея киевских достопримечательных видов и древностей. – Тетр.VI. – К., 1857. – Табл.1.

³⁶ Полевой П. Очерки русской истории в памятниках быта. – Ч.II. – Санкт-Петербург, 1880. – С.15.

центральною барабаном і чотирма меншими куполами по кутах. Споруда мала розміри 28х28 м. Подібну, але меншу церкву Олександра Невського В.П.Стасов звів дещо раніше (освячена 1829 р.) в Потсдамі, під Берліном (див. ілюстр.7). Стиль цих храмів став висхідним у розвитку нового, «російсько-візантійського» напрямку імперського зодчества. Архітектура нової споруди не надто подобалася сучасникам, особливо порівняно з розташованою поряд Андріївською церквою. Критичні оцінки висловлювали М.В.Закревський, М.П.Погодін, К.В.Широцький та інші відомі дослідники історії. Перший, зокрема, зауважував: «Дивне поєднання смаків різних народів. До того ж загальний вигляд цієї будівлі важкий і багато втрачає від сусідства з граціозним творінням Растреллі»³⁷.

Ілюстр. 7
Церква Олександра Невського
(1826–1829 рр.) в Потсдамі. Сучасне фото

Іконостас церкви було виконано в популярному тоді стилі ампір. Образи на царських вратах становили собою майстерні копії написаних відомим художником В.Л.Боровиковським для царських врат Казанського собору Санкт-Петербурга. У лівій частині розташували ікону св. Миколая, котра, як уважали, дала назву й самій церкві в першій половині XVII ст. На північній стіні храму, у приділі святителя Миколая, знаходився портрет св. Ольги, який, за висновком мистецтвознавця XIX ст. Я.І.Смирнова, був копією зображення св. Марії Магдалини голландського художника Квентіна Метсиса (1466–1530 рр.)³⁸. Тут, у північному приділі, після 1908 р. розміщувався й згаданий вище різьблений пірофілітовий саркофаг, знайдений біля північного фасаду церкви X ст. У правому приділі святого рівноапостольного князя Володимира під стіною стояла сіра мармурова гробниця на його честь. На саркофазі в повен зріст було зображено самого князя. Під гробницею в підцерків'ї можна було побачити гладкий пірофілітовий саркофаг, в якому нібито знайшли останки хрестителя Русі.

У північно-західній частині храму існував приділ на честь апостолів Петра й Павла, до якого було перенесено іконостас старої могилянської церкви. Тут поставили масивну шафу, в якій експонувалися речі, виявлені при розкопках Десятинної церкви, у тому числі уламки мозаїки й мармурових саркофагів із різьбленням, пірофілітові плити, фрагменти фрескового розпису, серед яких вирізнялося зображення жіночого лику, а також давній дзвін. Частину знахідок розмістили на хорах. У церковній ризниці зберігалися рукописне Євангеліє київського походження 1429 р. та Новий Заповіт 1581 р., перекладений на староукраїнську мову³⁹.

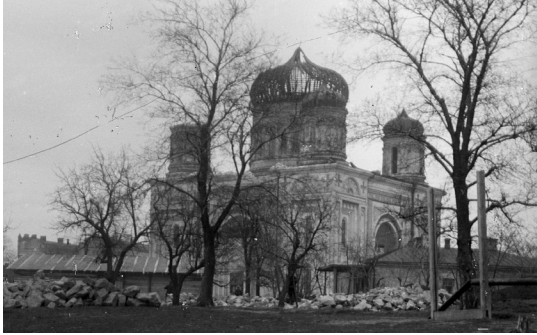
Масштабні археологічні дослідження Десятинної церкви проводили Д.В.Мілеєв (1908–1914 рр.), М.К.Карпер (1938–1939 рр.) та Г.Ю.Івакін

³⁷ Закревский М.В. Описание Киева. – Т.1. – Москва, 1868. – С.290.

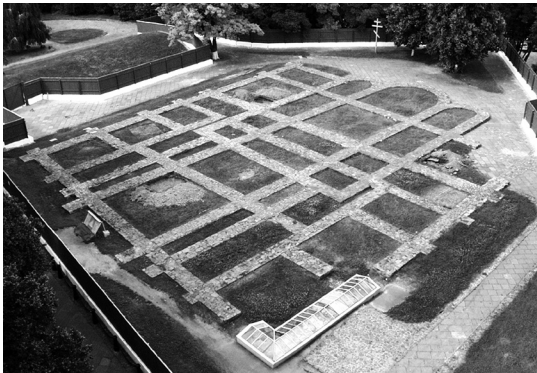
³⁸ Широцький К.В. Киев: Путеводитель. – К., 2008 [репринт вид. 1918 р.]. – С.87.

³⁹ Там же. – С.91.

(2005–2011 рр.). Це дало змогу уточнити деталі плану першого мурованого християнського храму Русі, з'ясувати особливості його архітектури та внутрішнього убранства, простежити етапи функціонування споруди в різні історичні періоди.

Ілюстр.8
Початок руйнування Десятинної церкви.
Фото 1936 р. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ілюстр.9
Викладка плану фундаментів храму, здійснена 1982 р.
Фото 2005 р.

Наприкінці 1920-х рр. більшовицька влада закрила церкву Різдва Богородиці Десятинну, передавши її Крайовій інспектурі охорони пам'яток культури з метою створення тут археологічного музею. Але реалізувати цей задум так і не вдалося. У 1936 р. храм зруйнували (див. ілюстр.8).

Після війни на місці Десятинної церкви з червоного каміння було здійснено викладку її загального плану. У південно-західному куті під склом експонувалася ділянка під фундаменту храму, відремонтованого у XII ст. (див. ілюстр.9). По завершенню археологічних досліджень 2005–2011 рр. підмурки давнього собору засипано піском і глиною з метою їх консервації. Зараз вирішується питання пошуку найбільш вдалого варіанту музеєфікації цієї непересічної пам'ятки. Маємо надію, що майбутнє залишків Десятинної церкви не буде пов'язане з реалізацією політичних, ідеологічних та бізнесових інтересів

окремих груп нашого суспільства, а ґрунтуватиметься на міжнародному та національному законодавстві у сфері охорони пам'яток культури.

The paper presents brief history of the first Rus' temple – St. Virgin Desiatynna Church, made on a basis of historical sources and results of resent archeological studies.

Keywords: St. Virgin Desiatynna Church, prince Volodymyr, Nativity of the Virgin Church, St. Nicholas Desiatynnyi Church.

